

Умань – місто на кордоні Речі Посполитої та Запорізької Січі

Розглядається роль міста Умані в XVI – XVIII ст., його місцю в геополітичній грі Речі Посполитої, Запорозької Січі, Росії та Кримського ханства.

Ключові слова: Умань, Уманський полк, Запорозька Січ, місто на кордоні.

XVI – XVIII ст. – це доба зародження, розквіту і, на жаль, занепаду козацтва, яке відіграво визначальну роль у розбудові української державності в цей період. Практично від самого початку існування козацтва і до ліквідації російським царом останніх елементів козацької автономії важливим гравцем на політичній та військовій арені була Запорозька Січ, територія вольностей якої охоплювала значні терени. Міста, які знаходилися на кордонах сусідніх із Запоріжжям країн, відігравали роль важливого політичного та економічного чинника в розвитку січової держави. До переліку таких міст варто віднести і Умань, перша встановлена писемна згадка про яке датується 1616 роком [1]. У той же час, відзначимо, у джерелі вказано, що місто вже існує, а отже, питання про точну дату заснування залишається відкритим.

Інформацію про роль Умані у вирішенні прикордонних і не лише питань між Річчю Посполитою і сусідніми державами у XVII ст. знаходимо в різноманітних літописах та закордонних джерелах: літописах Г. Граб'янки [2], Самовидця [3], С. Величка [4], Ф. Софоновича [5], «Історії Русів» [6], описі Г. Боплана [7], літописі Ж. Шерера [8], спогадах про мандрівку антіохійського патріарха Макарія [9]. Серед джерел XVIII ст. в першу чергу варто згадати «Архів Коша Нової Запорозької Січі» [10] та мемуари Вероніки Кребс [11].

Серед цих наукових розробок, у яких у тій чи іншій площині розглядається досліджуване нами питання, хотілося б звернути увагу на роботи Крип'якевича І. [12], Ткаченка М. [13], Смолія В. та Степанкова В. [14], Мицика Ю. та Стороженка І. [15], Сергійчука В. [16], Фещенка В. [17], Кривошеві В. та Кузнець Т. [17], Бодрова Ю. [19], Мицика Ю. [20], а також роботи краснавців–аматорів [21].

За сеймовою ухвалою від 13 травня 1609 р. Валента Калиновський став повновладним господарем усієї «Гуманської пустки», що становила територію не менше однієї тисячі квадратних кілометрів [22, с.147].

В одному судовому позові до В. Калиновського від 10 серпня 1616 року є вказівка на те, що місто вже існувало [23, с.579]. У 1629 р. Умань уже досить великий населений пункт, у якому було 1027 димів і проживало 9600 осіб [13, с.16].

Перша згадка ж про Уманський полк датується 1576 р. і міститься в «Історії Русів» [6, с.52], в інших козацьких літописах така інформація відсутня. Сучасні дослідники вважають це помилкою, бо Уманський полк ніколи не відносився до корінних полків (це ті полки, що існували до початку національно–визвольної революції).

Уманський полк утворюється в 1648 р. не раніше липня, а першим полковником був посланий Б. Хмельницьким Іван Ганжа [16, с.40]. Ганжа прибув на Уманщину, яка з червня повстала проти польського панування, і цей виступ очолював якийсь піп Степан [12, с.84].

Уманський полк охоплював територію Кіровоградської, Черкаської та Вінницької областей, точніше, тих районів, які тяжіють до Умані. Уманський полк був досить великим – більшим від сусідніх полків: Брацлавського, Кальницького, але меншим від Чигиринського, Канівського та Білоцерківського. Полк межував із Брацлавським (на заході), Кальницьким і Білоцерківським (на півночі), Корсунським (на сході) [13, с.22],

Відомий дослідник козацької старшини В. Кривошея у своїх дослідженнях зазначає, що Уманський полк, а отже, і саме місто, варто віднести до теренів частково січової орієнтації. Тобто, на ситуацію в регіоні та місті значний вплив мала Запорозька Січ.

Разом із тим, дослідник указує, що частина полку перебувала під впливом шляхетсько–козацьких угруповань [24,с.17], і це впливало не настабільність ситуації в регіоні.

Автор монографії про Уманський полк Ю. Бодров зазначає, що «Уманщина, будучи пограничною територією, часто ставала ареною жорстоких зіткнень польсько–українсько–татарських інтересів. А Уманський полк, як крайній на південно–західному порубіжні, найчастіше першим стримував натиск польсько–татарських військ, що зумовлювало перебування всього краю у військовому стані» [19,с.114].

У XVII – XVIII століттях фактор сусідства Умані із Запорозькою Січчю суттєво впливув на розвиток не лише міста й регіону, а й усієї Правобережної України.

За період козацької революції місто неодноразово намагалися здобути то війська Речі Посполитої, то турки чи татари. Навесні 1653 р. на Умань напало військо на чолі зі Станіславом Потоцьким і Стефаном Чарнецьким. Обороною міста керував Іван Богун. Поляки відступили. Павло Алепський, який супроводжував патріарха Макарія під час подорожі українськими землями, залишив опис Умані (1654 р.): це було велике місто, поділене на три фортеці. Третью фортецею був великий дерев'яний замок, оточений вежами з гарматами і ровами. У місті багато палаців, 9 церков і монастир, будинки дуже гарні та високі (належали полякам, вірменам та євреям), одяг у козаків гарний, а в старшини – гаптований золотом та сріблом [9].

10 січня 1655 р. польсько–татарське військо оточило місто. Фортеця вважалася неприступною. Фортічний комплекс Умані являв собою три окремі фортеці, найбільша з них знаходилася в центрі на пагорбі (територія сучасного заводу «Мегомметр»). Її захищали 12 тис. козаків на чолі з Богуном. Штурм розпочався наприкінці січня. Поляки захопили перший вал, але далі не просунулися. Вони змушені були відступити до Охматова, де згодом відбулася відома «Дрижипільська битва» [25].

Після смерті Б. Хмельницького, коли козацька держава поринула в боротьбу за владу, місто досить часто ставало столицею правобережних гетьманів. У 1665 році в Умані проголосив себе гетьманом Правобережжя Степан Опара. Через декілька років місто стало фактично столицею гетьмана Михайла Ханенка [26,с.138]. Цікаво, що саме на ці бурезні роки припадає важлива подія в історії Умані: 7 квітня 1663 року король Речі Посполитої Ян II Казимир у Львові надав «право магдебурзьке місту Гумані на Україні» [27].

Саме у 60–ті роки XVII ст. фактор сусідства Умані із Запорожжям набуває важливо-го значення. На початку 1664 р., коли над Уманчиною і Уманню контроль встановили запорожці на чолі з І. Сірком, полк визнав владу московського царя, а в місті з'явилася військова залога на чолі з майором М. Свініним і запорозьким отаманом С. Турецьким [19,с.130]. Того ж року, але пізніше, за наказом гетьмана І. Брюховецького було здо-бутто Умань, а полонених – московітів і запорожців, які перебували там у в'язницях, визволено [19,с.130–131].

Згодом, у 1669 році, Умань стала резиденцією так званих «запорізьких гетьманів», спочатку колишнього – П. Суховія, а потім новообраниго – колишнього уманського полковника М. Ханенка [8,с.247–248]. Проте такий стан тривав недовго, вже у липні–серпні того ж року гетьман П. Дорошенко примусив Ханенка та його прихильників залишити Умань і податися на Запорожжя, де, як зазначає літопис Самовидця, він став кошовим [19,с.139].

У наступні роки – 1670–1673 – спостерігаємо доволі міцний союз, своєрідний тандем М. Ханенка – І. Сірко, спрямований як проти П. Дорошенка, так і проти Криму. Цей «дует» гетьмана і кошового діяв з перемінним успіхом, то втрачаючи Умань і регіон, то знову встановлюючи свій контроль [19,с.144–153]. Так, у 1672 р. в Умані перебувало 1500 запорожців з полку М. Ханенка, які, щоправда, після того як уманці перейшли на бік П. Дорошенка, встигли відступити в Білу Церкву [20,с.91].

У серпні 1674 р. турецьке військо взяло місто Умань в облогу, пізніше сюди ж прибула козацька старшина гетьмана Дорошенка. Тривали переговори: козаки і мешканці міста не бажали здаватися, але, зрозумівши своє катастрофічне положення, вислали парламентерів – полковника Стефана Яворського і представників козацької старшини. Ще двічі з фортеці виходили уманці на переговори, але їх чекали тільки кайдани. Залишившись без військового керівника, захисники уманської фортеці не змогли встояти перед навалою чужинців. Понад тиждень оборонялися уманці, але зрадництво й хитрість зробили свою справу. Врівень із фортечними мурами турки

насипали земляний вал і встановили власні гармати таким чином, що влучно «в гармати уманські стріляно». Місцевість, де стояли турки, стали називати Турок. Одночасно турки розпочали підкоп і заклали в нього велику кількість пороху. Пролунав вибух, який зруйнував частину укріплення. Уманцям удалося закласти цей пролом у стіні. Тоді завойовники скористалися підземними ходами й увірвалися в місто. 25 серпня місто захопили турецькі війська, на уманському ринку загинуло близько 7 тисяч місцевих жителів. Людська кров лилась по вулицях міста. Турки, втративши не менше 13 тисяч вояків, спалили місто [5, с.259].

Про те, як розвивалося місто на зламі XVII – XVIII століть, поки що маємо обмаль інформації, щоб робити суттєві узагальнення.

У XVIII ст. Умань – місто неподалік від кордонів Речі Посполитої, Російської імперії та Туреччини, було центром управління магнатерії Потоцьких. Перейшовши у власність Потоцьких 1726 року [28], місто, як той фенікс, поступово відроджується, відбувається повторна колонізація регіону. Проте близькість до Запорожжя суттєво впливала на розвиток міста і регіону. Зокрема, гайдамаки, які активно діяли на Правобережжі, декілька разів турбували польське населення Умані (1737, 1749–1750, 1757) [29].

Всевладний магнат Францішек Потоцький прагнув перетворити місто на осередок міжнародної торгівлі. Про важливість уманських володінь для Потоцького свідчить той факт, що в 1760 році в Умані, яка щойно отримала підтвердження магдебурзького права, було закладено фортецю, яка повинна була стати могутнім форпостом магнатської держави в регіоні. 28 березня 1761 р. спорудження фортеці (Старе Місто) було урочисто завершено. Фортеця була розташована на пагорбі, мала дві брами – Новоміську та Раківську. Над брамами були вежі, на яких стояли гармати. З боку Лисої Гори в палісаді була таємна хвіртка, яка постійно охоронялася. Місто-фортецю з двох боків оточувала річка Уманка. З третього боку місто боронив глибокий яр; передмістя (Нове Місто) відокремлювалося від Старого Міста безводним ровом і земляним валом. Земляний вал навколо фортеці, а також двоповерховий будинок уманського комісара були найжачені дубовим частоколом (палями). За фортечними мурами знаходилися будівлі монастиря та монастирської школи, костьол, церкви, синагога, ратуша, а також дерев'яні житлові будинки [30, с.62–63].

Під Уманню була особлива слобода уманських козаків, звільнених від податків, які мали значні угіддя й отримували від Францішка Потоцького. З двох тисяч шестисот чоловік триста по черзі ходили до Кристинополя (родової столиці) охороняти покровителя. «Щороку на Трійцю весь козацький полк збирався в Умані для перевірки і навчань. Звичайно козаки розташовувалися табором біля Грекового лісу і ці збори тривали три дні. Уманські козаки всі були люди видні і красиві; коні у них були добреї і кожних двох сотень коні були іншого окрасу. Одежа козаків складалася із жовтого жупана, блакитних кунтушів і шароварів; шапки на головах були чорні баращкові з жовтим верхом; потім, червоний пас, піка в руці, рушниця за плечами, пара пістолетів за пасом і пара у сідлі. Вони були опоясані кількома «салатурками», в яких зберігався порох, дроб, кулі, кремінь тощо; збоку висів великий ріг, також для пороху. У простих козаків всі ці принадлежності були із жесті. у сотників, а особливо у Гонти, із срібла. Жупани на сотниках були жовті атласні, кунтуші з французького сукна були обшиті срібними галунами, а шапки бархатні; одним словом цей полк аніскільки не поступався любому королівському полку» [11, с.16–17]. Раз на рік графський комісар проводив спеціальний огляд полку під командуванням полковника Обуха, коли всі козаки під дзвони та звуки труб й литавр виносили з міста знамена, бунчуки та прапори. Після огляду комісар давав на їх честь бенкет.

Люстрація Уманщини 1768 р. підтверджує цю тезу. Козаки надвірної міліції Потоцьких мешкали як в Умані, так і в селах регіону, але їх серед загальної чисельності мешканців в конкретному місті чи селі було небагато: «Козацьке військо формувалося наступним чином: три або чотири господарі утримували за свій рахунок одного козака і за це вони були звільнені від будь-яких повинностей та платежів, а також отримували право орати, сіяти і косити, скільки їм було потрібно» [11, с.17]. Аналогічну картину бачимо і в інвентарях Уманщини 1787 р. Водночас цей документ містить інформацію про абшитових осіб, щоправда, тут указано, що це солдати. Тобто йдеться не про надвірних козаків, а про колишніх військових Речі Посполитої.

Як уже зазначалося, місто Умань у цей період було фактично прикордонним із Запорозькою Січчю, в ньому щороку відбувалося 12 ярмарків. Про взаємовідносини запорожців та євреїв написано багато. Поруч із трагічними сторінками цього сусідства мали місце й мирні сюжети. На початку 70-х років XVIII століття була створена єврейська Уманська торгова компанія, яка не тільки займалася торгівлею із запорожцями, а й наймала їх для охорони мандрівних купців і торгівців від грабіжників. Особисто кошовий отаман Петро Калнишевський дякував Уманському кагалу за подарунки і запрошуав єврейських торгових людей на Запорожжі. Єврейські купці дякували запорожцям за те, що вони врятували уманських євреїв від розбійників [20,с.117].

Натомість запорожців не завжди в Умані зустрічали радо. Запорожці в листі до російської імператриці Катерини II, який датується 1749 р., зазначали, що в Умані з 1738 по 1747 рр. було захоплено й страчено чимало січовиків, які поверталися з Дністровського походу 1734–1739 рр. [20,с.113–114]: «Антон Табан командуючий Умани, следующих с походу от Дnistра козаков ниже писанных куреней, взял к себе во двор, запросивши на кушане, ружъя поотбирал и повешать в Умане их приказал» [10,с.274]. У документі Коша Запорозької Січі вказано, що страчені в повстаннях гайдамаків участі не брали.

Подібні епізоди мали місце і надалі. У 1740 та 1741 роках в Умані було заарештовано запорожців, які приїхали до міста на торги, їхній крам відібрано, а самих повішено: «Куреня Вишестеблевского – Оноприй Тарань, Яков Полозенко, Иван Чорный рыбу возили в польские города для продажи и в Умань, забрал тамошний губернатор рыбу и прочее и их самых повешать приказал» [10,с.277].

Проте і запорожці досить серйозно дошкуляли Умані та її околицям. У квітні 1747 року за наказом київського генерал–губернатора Михайла Леонтьєва в Кошеві було розпочато розшук і повернення коней, грошей і майна, захоплених запорожцями у жителів с. Писарівка (Псярівка?) Уманського повіту Брацлавського воєводства, та про повернення козаків польських підданіх, які втекли на Запорожжя і приєднались до гайдамаків:«реєстри захопленого майна і т.д. та козаків втікачів» [10,с.285].

Того ж року уманський ротмістр Станіслав Ортинський у листі 27 травня до кошового отамана листа просив «відшкодувати збитки, заподіяні запорожцями гайдамаками жителям Умані і про повернення козаків польських підданіх». 30 травня Кіш Запорозької Січі відповів, що задовольнити таке прохання не може [10,с.284, 294].

У 1749 року Станіслав Ортинський направляє до Коша запит про запорожців, які «бешкетували» в Умані [10,с.335].

Перелік таких взаємних запитів і вимог може зайняти ще не одну сторінку. Це все свідчить про те, що взаємини запорожців і надвірних козаків, які базувалися в Умані та регіоні, були непростими.

У квітні – травні 1768 року повстанські дії гайдамаків і запорожців охопили значну територію Правобережної України. Здобувши Жаботин, Смілу, Корсунь, Богуслав, Канів та Лисянку, на початку червня повстанці підійшли до Умані, взяття якої стало вищою точкою селянської війни 1768–1769 рр., більш відомої під назвою «Коліївщина». Уманський сотник Іван Гонта перейшов на бік загонів М. Залізняка і разом з ними штурмував місто. 9–10 червня 1768 р. (за н. ст. 20–21 червня) Умань була здобута. Мешканців фортеці, поляків та євреїв, які не згоджувалися прийняти православ'я, чекала смерть. Наприкінці червня за допомогою російських військ генерала М. Кречетникова керівників повстання заарештували. 25 червня під час вечері в таборі росіян, куди запросив керівників повстання полковник Гур'єв, Гонту й Залізняка було затримано. Після арешту керівників виступ ще тривав, але вже не так активно. Здобуття Умані було вищою точкою антифеодального визвольного руху [30].

І на завершення ще один факт. Серед 38 куренів Січі згадується і Уманський, що свідчить про міцний зв'язок кошового товариства та уманців упродовж усього періоду існування Запорожжя.

Таким чином, Умань була важливим фактором у geopolітичній грі Речі Посполитої, Запорозької Січі, Росії та Кримського ханства.

Список використаних джерел

1. Умань: Історико–географічний і економічний нарис. – Черкаси, 1957. – 149 с.: іл.
2. Летопись Григорія Грабянки. – К., 1854.

3. Літопись Самовидця. – К., 1978.
4. Величко С. В. Літопис. – К., 1991. – Т.І. – 369 с.
5. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – 333 с.
6. Історія Русів. – К., 1991. – 318 с.
7. Боплан. Опис України. – К., 1990.
8. Шерер, Жан–Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків–запорожців... – К., 1994. – 311 с.
9. Аллепский П. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Москву. – М., 1898.
10. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – Т. 1 / Упорядники: Гісцова Л. З., Автономов Д. Л., Дрозд Є. І., Лашенко Х. Г., Омельченко А. Ю., Полегайлов А. Г., Страфійчук В. В., Сухих Л. А. – К., 1998. – 696 с.
11. Уманская резня (Записки Вероники Кребс) / Перевод с пред. И. М. Рева. – К., 1879.
12. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1991.
13. Ткаченко М. Гуманщина в XVI–XVII вв. – К., 1927.
14. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції та реалізації. – К., 1997. – 367 с.
15. Мицик Ю. А., Стороженко І. С. Засвіт встали козаченьки: Нариси. – Дніпропетровськ, 1990. – 134 с.: іл.
16. Сергійчук В. І. Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996. – 254 с.: іл.
17. Фещенко В. Т. Уманщина у визвольній війні 1648–1654 pp. // Гуманітарні науки: проблеми, пошуки, перспективи: Збірник наукових праць. – Вип. III. – Ч. I. – Умань, 1994. – С. 53–61.
18. Кривошея В. В., Кузнець Т. В. Національна еліта, Уманщина, козацтво. – К., 1998. – 80 с.
19. Бодров Ю. І. Історія Уманського козацького полку: Монографія. – К., 2001. – 276 с.
20. Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька. – К., 2002. – 187 с.
21. Бевз Г. П. Історія Уманщини. – К., 1997. – 102 с.
22. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 416 с.: іл.
23. Źródła dziejowe / Wyd. A. Jabłonowski. – Warszawa, 1894. – Т. XXII.
24. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К.: «Стилос», 2004. – 391 с.
25. Кузнець Т. Дрижипільська битва 1655 р. очима священика // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – Вип. 14. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2005. – С. 349–353.
26. Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини. – К., 1998. – Ч. I.
27. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Metryka Kogonna. – Księga sigillat 7.
28. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 484. – Оп. 6. – Спр. 146.
29. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. док. / Під ред. І. Бутича, Ф. П. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1970. – 660 с.
30. Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного: Антифеодальне народно–визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 pp. – К., 1989. – 176 с.

Кривошея И.И. Умань – город на границе Речи Посполитой и Запорожской Сечи
Рассматривается роль города Умани в XVI – XVIII вв., его место в geopolитической игре Речи Посполитой, Запорожской Сечи, России и Крымского ханства.

Ключевые слова: Умань, Уманский полк, Запорожская Сечь, город на границе.

Kryvosheja, I.I. Uman' – border town of speech and the Zaporizhia Pospolytoy Sechy
The the article is determined by the role the Uman town in XVI – XVIII centuries., it's place at the geopolitical game of Rzhech Pospolyta, Zaporizhian Sich, Russia and the Crimean Khanate.
Key words: Uman, Umanskyy Regiment, Zaporizhzhian Sich, border town.